

Anne Grytbakk

er barnevernpedagog og har fått stipend fra FO for å skrive denne artikkelen. Hun har videreutdanning i barne- og ungdomsvern og mastergrad i sosialt arbeid. Grytbakk har vært saksbehandler i barneverntjenesten, jobbet i Utekontakten og for Høyskolen i Sør-Trøndelag som praksislærer. Hun jobber nå på Omsorgsstasjon for barn og unge, Kirkens bymisjon i Trondheim, hvor hun blant annet har ledet et prosjekt om unge og prostitusjon.

Krenket, men ikke offer

Hvor godt rustet er sosialarbeidere til å møte seksuelt nysgjerrig ungdom som eksponeres for sex gjennom voksne?

ENSOMHET: Noen unge savner voksne å snakke med, og bytter sex mot en times samtale. Illustrasjonsfoto: Colourbox

>>

Spenning, kåthet, nysgjerrighet og forelskelse er viktige ingredienser når ungdom prøver ut seksualiteten. Vi minnes også avvsnning, sje-nerthet, ambivalente og vanskelige opple-velser fra vår egen ungdomstid. Noen unge er mer utprøvende enn andre, og noen blir lurt inn i seksuelle relasjoner voksne advarer mot. Ungdom vil bli tatt på alvor selv om de er seksuelt krenket og seksuelt utnyttet.

«Jeg ville ikke være et offer», svarte Gina da jeg spurte henne om hvorfor hun framstilte det seksuelle forholdet til den voksne mannen så positivt. De fikk kontakt på nettet da hun var 13 år. Gina opplevde seg selv som selvstendig og kompetent allerede da.

Jeg møtte henne første gang da hun var 16 år. Hun ville ikke for alt i verden framstå som ei som var lurt og et offer for seksuelle overgrep og grooming.

Er det mulig for en sosialarbeider å imøtekomme Ginas ønske om ikke å bli definert som et offer uten å bagatel-lisere eller overse de krenkelser hun har opplevd?

I min masteroppgave i sosialt arbeid skrev jeg om fem jenter og deres seksuelle erfaringer i lys av normbrudd, spenningsløken og sjølskading. Informantene er jenter jeg har hatt kontakt med i flere år i mitt arbeid ved UngPro til-taket Kirkens bymisjon i Trondheim.

«De fikk kontakt på nettet da hun var 13 år. Gina opplevde seg selv som selvstendig og kompetent allerede da.»

Å ha fokus på barn og unge som seksuelle aktører med-fører utfordringer. De seksuelle praksiser er stadig i endring (Pedersen 2005). Voksne som søker etter barn og ungdom for å tilfredsstille sin seksualitet, får nye ideer om hvordan komme i kontakt.

Ungdom som søker spenning, seksuell erfaring og goder, kan komme i kontakt med eldre ungdom eller voksne som har noe å tilby som oppleves som viktig og nyttig. Det kan handle om emosjonell støtte, trygghet,

intimitet, oppmerksomhet, men også penger, rusmidler og seksuell erfaring.

TABU OG KUNNSKAPSMANGEL

Flere undersøkelser viser kunnskapsmangel og ansatte med lite trening i å snakke om tabubelagte seksuelle forhold (Norli 2001, Hegna og Pedersen 2002, Smette 2004, Mossige og Stefansen 2007).

Mari- Anne Zahl gjorde i 2002 en undersøkelse blant sosialarbeidere om religion. Det viser seg at sosialarbei-derne mener at livssyn er viktige sider med et menneskes liv, men at det er et tabuemne. «Norske sosialarbeidere tar helst ikke i slike spørsmål med ildtang en gang. Ikke vil de. Ikke tør de. Og ikke er de sikre på om det er yrkesetisk for-svarlig å gjøre det, heller.» (Gemini. 2003 <http://www.ntnu.no/gemini/2003-04/22-25.htm>).

Zahl var forundret og bekymret over at religion er slikt et tabuområde for sosialarbeidere. En kan være fristet til å spørre om det samme kan være tilfelle med seksualitet.

Amundsen (2010) har intervjuet overgrepsutsatte kvinner som nå sitter i fengsel. Informantene sier at fagfolk ante, eller visste hva som foregikk, men at de valgte å ikke gripe inn. Fagfolks passivitet bidro til å forsterke informan-tenes opplevelse av avmakt, og de voksne kvinnene rap-porterer i dag om et distansert forhold til fagfolk.

UNGDOM ER IKKE ALLTID BARN

Å skille mellom barn og ungdom kan noen ganger være nødvendig. Kan hende vi i større grad bør se på ungdom som en egen kategori. Den seksuelle lavalder er 16 år. Barn og ungdoms seksuelle utprøving starter ofte tidligere. At en 14-åring er seksuelt utprøvende i samvær med jevnal-drende er ikke uvanlig. Det er noe annet når voksne griper inn i de unges seksuelle utprøving. Vi forstår barnet utfra våre egne holdninger, hvor vi foretrekker å se på den unge som den uskyldige. Smette og Hegna (2005) spør om for-ståelsen av barn og ungdom som offer og uskyldig frem-deles er betinget av forestillingen om renhet og aseksu-alitet. Ungdom presiserer at de er i en annen kategori

enn barnet og at voksne må ta hensyn til deres ønske om autonomi.

HVA SIER LOVVERKET?

Det er ulovlig for voksne å ha seksuell omgang og foreta en seksuell handling med barn under 16 år (Straffeloven §196 og § 200).

Det er ikke lov å ha seksuell omgang eller foreta en seksuell handling mot vederlag sammen med en person som er yngre enn 18 år (Straffeloven § 203).

Vederlag kan bety alt fra penger til alkohol, sigaretter, klær etc.

Grooming er et engelsk begrep som dekker prosessen med bearbeiding av en person og opparbeidning av tillit som voksne kan bruke for å komme i kontakt med barn og unge under 16 år, der hensikten er å innlede en seksuell relasjon.

Internetts tilstedeværelse i de unges hverdag har skapt nye situasjoner for kontaktetablering og grooming. Det er regulert av Straffeloven 2001 a.

BÅDE VONDT OG GODT

«Ikke var det en voldtekt, men det var litt alt mulig på en gang. Godt og vondt, frivillig og litt press», sa Ida. Informantene er usikre på hva de egentlig har vært med på og hvilke begrep som passer. Avhengig av alder vil barn og unge som opplever overgrep i større eller mindre grad mangle begrep om hva som hender (Mossige i Haavind og Øvreide 2007).

Mossige mener det er overgrepshendelsenes mening og ikke framstillinger om hva som faktisk skjedde barna søker etter.

Hermstad (2010) sier at dersom det er slik at seksuelle overgrep på den ene siden er makt – og overgrepshandlinger, men på den andre siden likevel er handlinger der offeret har et medansvar, kan grensene mellom frivillig og ufrivillig sex bli vanskelig å få øye på.

Når det gjelder ungdom som er seksuelt nysgjerrige og pågående, kan det noen ganger være hensiktsmessig i større grad å søke etter den unges opplevelse av mening

rundt det som har skjedd, enn å ha hovedfokus på overgrepet.

Voksne kan komme til å overse eller feiltolke ungdoms historie og beveggrunner. Det er viktig å skille mellom hvilke begrep ungdom bruker og hva gjeldende juridiske og moralske standarder sier om de forhold som omtales.

Informantenes beskrivelser handler i stor grad om emosjonelle begrep. De bruker begrep som et kjæresteforhold, nettvann, foreldreperson, hemmelighet, spennende venn, leksehjelper, hobbypsykolog, men også overgriper, pedofil jævel og en stakkar. Den unge opplever sjelden seg selv som prostituert eller overgrepsoffer.

«Informantene sier at fagfolk ante, eller visste hva som foregikk, men at de valgte å ikke gripe inn.»

SÅRBARHET OG NYSGJERRIGHET

Jentene i undersøkelsen var i alderen 13-14 år da de fikk kontakt med eldre ungdom eller voksne menn. Det seksuelle var ikke det jentene var mest opptatt av, selv om de forteller at de var seksuelt nysgjerrige og at de ville lære om sex og skaffe seg seksuell erfaring.

Et fellestrekk er at informantene hadde sin seksuelle debut tidlig. Alle, bortsett fra ei, debuterte seksuelt da de var mellom 13 og 14 år. Informantene forteller at de har deltatt i såkalte «doktorleker» med andre barn eller eldre ungdommer. Ei har opplevd seksuelle overgrep i barneårene. Tidlig pubertet er i faglitteraturen framstilt som en mulig risiko (Pedersen, 2005).

Anna debuterte da hun var 13 år. Hun forteller:

I løpet av barneårene hadde jeg mye kontakt med nabo-guttene. Spesielt en som var 3 år eldre og noen andre og de brukte å ta ganske mye på meg ... sånn seksuelt. Det var vel et lite overgrep, men det var også litt doktorlek.

Kan det være at noe er begge deler på samme tid; både et seksuelt overgrep og lek?

Jentene har vokst opp i familier med stor frihet og uty- >>

delig eller sviktende omsorg. To har hatt kontakt med barnevernet, mens de andre tre har hatt kontakt med ulike hjelpeinstanser. Alle har skilte foreldre.

«At en 14-åring er seksuelt utprøvende i samvær med jevnaldrende er ikke uvanlig. Det er noe annet når voksne griper inn i de unges seksuelle utprøving.»

Ida mente hun var både oppfinnsom og lur da hun fant en voksen på nettet som kunne være erstatning for far som hadde flyttet. Ida tenkte at nettvennen kunne adoptere henne. At det gradvis utartet til å bli et forhold hvor sex var hovedingrediensen var i følge Ida veldig forvirrende.

Jeg følte at jeg kjente han veldig godt da. Jeg følte at vi hadde et bånd og at han var der for meg uansett hva som skjedde. Det med sexen var veldig forvirrende.

SPENNENDE Å SELGE SEX

Anna begynte å selge sex da hun var 15 år. Hun forteller at det å ha store bryster og være «seksuelt flink» ble kommentert som positivt av de som kjøpte sex av henne. Anna beskriver det hun kaller en spesiell type spenning. At hun hadde ulike frivillige seksuelle erfaringer fra tidligere gjorde at hun syntes sex var spennende.

Veldig mange var overrasket over at jeg var så flink ... Og derfor var det mange som så på meg som mer moden enn jeg kanskje egentlig var.

Anna viser en form for stolthet over å få respons på sine seksuelle ferdigheter, samtidig som hun advarer nettopp mot den risiko tidlig utvikling kan være. For som hun og flere av informantene sier:

Det er mange voksne menn der ute som ikke har noe problem med å ha sex med mindreårige. Hun brukte internett, og responsen var enorm. At kjærlighet og sex ikke alltid opptrer sammen kan bety at flere fristes til å ha sex mot betaling. Det oppfattes ikke nødvendigvis som uan-

stendig, men tvert imot kan det være en del av et seksuelt rollespill og noe som i visse miljø gir status.

Informantene i studien har alle mottatt ting eller vederlag for å ha sex. Andelen ungdom som bevisst selger sex er marginal. Det bekreftes av nasjonale og internasjonale studier (Hegna og Pedersen 2002, Trondheim kommune 2005, Ungdomsstyrelsen 2009).

GRUNDIG LURT ELLER KOMPETENT OG AKTIV?

Det at informantene var unge da kontakten ble etablert, og samtidig i en alder hvor identitet og seksuell oppvåkning er viktig, kan ha komplisert både jentenes egenforståelse og de ansvarlige voksnes forståelse av jentenes historier og adferd.

Jentenes seksuelle utforskning er blandet sammen med deres grunnleggende behov for omsorg, bekreftelse og oppmerksomhet. Seksualiteten ble forstyrret av voksnes innblanding og maktbruk. Flere av jentene har satt ord på hvor ensomme de var på den tiden og ikke minst hvor betydningsfull relasjonen til den voksne ble. Ida forteller hvor viktig samtalene var og at hun gjerne hadde sex med den voksne i bytte mot en times prat.

Mina ser i ettertid at hun ble «lurt trill rundt». Mina presiserer at hun ikke er enig i at hun bare var naiv og dum. Hun sier det er mer komplisert enn som så. Hun hadde sett filmer, lest bøker om tema og lært om risiko på internett. Da hun møtte en eldre gutt, utviklet forholdet seg med en nærhet og intensitet som på ingen måter lignet på det hun var blitt advart mot.

Jeg tenkte på meg selv som smart og oppegående. Sånt kan ikke skje med meg. Tanken på at noen ville utnytte henne var fraværende. *Jeg hadde ingen erfaring med at det gikk an å lure noen så grundig.* Kjæresten tok bankkortet, tvang henne til å ha sex og begrenset hennes frihet.

Jentene forteller at de i stor grad opplevde å bli overlatt til seg selv, og at voksne i deres nærhet hadde tiltro til at de ordnet opp selv. I ung alder måtte de opptre som mer kompetente og selvstendig enn de var. Det skapte en sårbarhet. Jentene søkte etter foreldre-erstatning, leksehjelp,

psykolog, nye venner og informasjon om sex. De har hatt behov for hjelp til å løse utfordringer med ensomhet, spiseproblemer og sjølskading. Det synes som de gav opp å finne omsorg og emosjonell støtte hos sine nærmeste, og at de derfor søkte etter voksne på andre arenaer.

INTERNETT – KUNNSKAP OG RISIKOARENA

Barn og ungdom blir i stor grad eksponert for seksualitet via internett. Unges internettvaner har en relativt kort historie. Det er ingen tvil om at internett har skapt helt nye muligheter for å etablere kontakt og utvikle relasjoner med personer som man ellers med stor sannsynlighet ikke ville kommet i kontakt med. Voksne har mangelfull kompetanse om sosiale medier og om hvor stor betydning det har i de unges liv. Ikke bare teknisk kunnskap, men også hvorfor det er så kult, spennende og givende å være på nettet (Nyman 2006). Redd Barnas rapport *Omsorg på nettet: Er det mitt ansvar?* (Redd Barna rapport 01/2010) poengterer at ansatte i barnevernet mangler kompetanse om overgrep på internett.

Gina slet med spiseproblemer, og hun skadet seg selv som tenåring. Hun sier hun var en «veldig ensom og deprimert unge». Hun ønsket ikke at noen skulle stoppe henne. Det hun imidlertid ønsket var noen å snakke med. Det fant hun via internett.

Da snakket jeg heller med vilt fremmede over nettet. Det var veldig behagelig å snakke med noen.

Gina søkte hjelp hos fremmede, og hun avviste mamma når hun spurte om noen var ekkel. Gina forsto ikke hva mamma mente, hun opplevde ikke at hennes nettvann var ekkel. Han stilte opp for henne til alle døgnets timer.

Jeg hadde dårlig selvtillit som alle tenåringene, og det var nesten forutsigbart at han skulle få som han ville. Han skrøt av meg, og jeg ante ikke at det gikk an å si nei.

Hun ble forvirret av det med sexen, men hun gjorde ikke motstand. Her ser vi tydelig at hennes kompetanse ikke strakk til verken til å forstå situasjonen godt nok eller til å bryte ut av forholdet.

Materialet viser at informantene i stor grad opplevde

seg som aktive og til dels pågående aktører som mente de hadde et delansvar for relasjonen. Flere av informantene sier at de den første tiden opplevde seg som nærmest likestilt med den voksne. De unge jentene var i liten grad i stand til å se den maktforskjell som var tilstede. De mente selv de var mer voksen og klokere enn andre ungdommer på samme alder.

Informantene gav ved første gangs kontakt med meg, da de var 15-17 år, i større grad enn da de retrospektive intervjuene ble gjennomført, inntrykk av at de hadde glede av det seksuelle forholdet, at de deltok frivillig og at de likte det. Da de retrospektive intervjuene ble gjennomført, var de alle over 18 år. Jentenes syn endret seg i tråd med modning og alder. I dag tar de i større grad avstand fra det de har opplevd. De velger å bruke andre begrep når de snakker om opplevelsene, begrep som er mer i tråd med voksnes begrepsverden. I dag er de opptatt av at erfaringene er langt mer kompliserte og skadelige enn de så da de var yngre. Flere av forholdene er anmeldt. Jentene mener de i stor grad har vært med på ting de ikke ønsket og som de ikke har likt. De mener at ansvarlige voksne i større grad skulle ha fulgt med, brydd seg mer om hvordan de hadde det og grepet inn.

BITTERSWEAT

Jentenes historier representerer en mangesidig erfaring. De hevder at deres opplevelse er en blanding av flere ting, som en bittersøt cocktail. Flere spør om det er mulig at noe kan være godt og vondt på samme tid? Jentene er slik sett ikke villige til å avvise det gode de mente de fikk ut av forholdene.

«Kan det være at noe er begge deler på samme tid; både et seksuelt overgrep og lek?»

Spørsmålet er utfordrende og viktig. Kan hende er det viktigere å stille spørsmålet enn å svare? Diskrepansen mellom ungdoms tro på egen kompetanse og den kunnskap og handlingskompetanse de faktisk har om denne type relasjoner synes å være stor.

>>

Voksne bør i større grad ta ansvar for å undersøke og ikke avfeie muligheten for at ungdom opplever seksuelle normbrudd. Vi må ikke ta det for gitt at ungdommen ordner opp selv. Voksne må gripe inn for å beskytte, avdekke prostitusjon og overgrep selv om den unge avviser hjelp.

«Ida forteller hvor viktig samtalene var og at hun gjerne hadde sex med den voksne i bytte mot en times prat.»

SVIK, DÅRLIG SYN ELLER EGET UBEHAG ?

Ungdom trenger omsorg og beskyttelse, men også kunnskap om sex og hjelp til å forstå seg selv og bli kjent med egne behov og grenser. Fravær av seksuelle overgrep og seksuell utnyttning er målet.

Vi trenger mer kunnskap, og vi trenger å forbedre vår samtalekompetanse omkring tabutema. Voksne må bevisstgjøres om hvordan det er lurt å handle i møte med ungdom som har opplevd grenseoverskridende sex. Det å bli møtt med forferdelse og stakkarsliggjøring har flere av jentene opplevd som provoserende.

Hedda forteller at det er avgjørende, men svært uvanlig å møte sosialarbeidere som er kompetente, pågående og modige. Hun sier: *Grete var den første behandleren jeg har trivdes med. Jeg har snakket med mange, men det har vært mest løst prat. Grete kjørte meg.*

Jeg tror Hedda mener at behandleren gikk tett på og snakket om seksuelle overgrep på en måte Hedda forsto, gjenkjente og opplevde som nyttig. Andre beskriver hvordan de har blitt sendt imellom ulike hjelpeinstanser. De forteller hvor slitsomt det har vært å møte fagfolks reaksjoner: *Å så grusomt, det kan jeg nesten ikke tro.*

Ida visste ikke hva hun skulle gjøre med sosialarbeideren som ble så opprørt av hennes historie. Ida foreslår at voksne må la de unge få fortelle sin historie uten avbrytelser.

For at vi skal forstå hvordan ungdom kan vikles inn i grenseoverskridende forhold, er det helt avgjørende at vi forstår den unges perspektiv. Vi må fokusere på hva det

er ungdom søker for å forstå den unges verden. Sosialarbeidere og andre ansvarlige voksne må bry seg om hvordan vi kan forstå verden slik ungdom forstår den.

Skjervheim (i Strandbu 2011) sier at for å forstå den andre, må vi være i en spesiell modus i møte med den andre. Vi har med andre ord en forståelsesutfordring som vi må ta alvorlig dersom vi skal få tak i de unges perspektiv. Meløe (1979 i Strandbu 2011:59) sier i sin tredje grunnsetning om verden: «Når vi ikke forstår det aktøren gjør, skal vi ikke rette blikket mot aktøren, men mot det aktøren retter blikket mot». Det er avgjørende for meg som skal hjelpe den unge å finne ut hva det er hun søker etter, hva det er hun har bruk for og hva hun får ut av kontakt med en voksen.

Jentene i undersøkelsen rettet blikket mot noen som kunne hjelpe, gi dem kunnskap om seksualitet og gi omsorg og oppmerksomhet. At Anna solgte sex som 15-åring handlet i følge henne selv om at hun søkte seksuell spenning og at prostitusjonen var et alternativ til sjølskading. At hun mottok penger for å ha sex med voksne er ikke det hun er mest opptatt av i dag. Men som hun sier *«det er en enkel måte å skaffe seg penger på»*. Ingen avslørte Annas dekkhistorie om at hun tjente pengene på en vaskejobb.

REFLEKSJONER

Voksnes ansvar må på ingen måte reduseres selv om de unge påtar seg skyld. Det er likevel avgjørende at de unge får presentere sin historie med egne ord og betraktninger. Vi sosialarbeidere må søke nærbeskrivelser og fyldigere forståelse når vi møter utsatt ungdom.

Ungdom er aktører i tråd med sin alder og modning. De påvirker sine omgivelser, og de kan være både pågående og promiskuøse. De er derimot ikke modne for sex med voksne, og deres kunnskaper om seksualitetens skyggesider er mangelfull.

Wolak, Finkelhor og Mitchell (i Redd barna rapport 2010) understreker betydningen av å snakke konstruktivt om sex med ungdom i risikozonen. De unge forstår ikke at den voksne begår lovbrudd, og de er ikke inneforstått med

«De unge jentene var i liten grad i stand til å se den maktforskjell som var tilstede.»

det oppstyr og den skam som ofte følger med når slike forhold blir kjent. Det kan slik sett være nyttig for ungdom å forstå mer av den manipulasjon den voksne ofte driver med.

Relevant og god seksualundervisning er et viktig bidrag for å forebygge skadelige seksuelle erfaringer i ungdomstiden.

Jentene har avvist voksnes reaksjoner, spesielt da de opplevde å ikke bli tatt på alvor. De vil ikke bli syntet synd på, og de ber om å bli behandlet som aktive subjekt.

Den intensitet og seksuelle forførelse ungdom opplever, samtidig som de blir utsatt for en alvorlig seksuell krenkelse, gjør at det er usedvanlig komplisert for den unge å forstå det som skjer. Det er dessuten meget vanskelig å dele slike erfaringer med voksne, så derfor stilles det store krav til oss sosialarbeidere. Et økt fokus på disse tema må innebære kompetanseheving. ■

LITTERATUR

- Amundsen, Marie- Lisbet** (2010): Bak glemselens slør. *Fontene forskning* 01.10
- Grytbakk, Anne og Borgestrand, Jannicke** (2004): *Følelser i drift*. BUS-rapport
- Grytbakk, Anne** (2011): «Jeg ville ikke være et offer heller.» En kvalitativ studie av fem jenter og deres seksuelle erfaringer i lys av normbrudd, spenningsøken og sjølskading. Masteroppgave i sosialt arbeid. NTNU
- Hegna, Kristin og Pedersen Willy** (2002): *Sex for overlevelse eller skyggebilder av kjærlighet?: Om ungdom under 18 år som selger seksuelle tjenester*. Oslo NOVA-rapport 5/02
- Hegna, Kristin og Smette, Ingrid** (2005): *Om å holde seg for god – subjektperspektiv på ungdom som bruker seksuelle tjenester som byttemiddel*. Sosiologisk tidsskrift: VOL 13.287- 308. Universitetsforlaget
- Haavind, Hanne og Øvreide, Haldor** (2008): *Barn og unge i psykoterapi*. Gyldendal akademisk forlag
- Hermstad, Knut** (2010): *Forbrytelse og selvforståelse*. Tapir akademiske forlag
- Norli, Bjørg** (2001): Hjelpeapparatets forhold til kommersiell seksuell utnyttning av barn og unge. Prosjenteret Oslo, 2001.
- Nyman, Anders** (2006): *Abused online*. Bup – Elefanten and the country council of Østergotland.
- Pedersen, Willy** (2005): *Nye seksualiteter*. Universitetsforlaget
- Smette, Ingrid** (2004): *Ansvar i grenseland. 16 åringers forståelse av seksuell utnyttning*. Redd Barna og NOVA rapport 13/04
- Redd Barna** (2010): *Om sorg på nettet: Er det mitt ansvar? Barnevernets utfordringer i å møte overgrep på internett*. Redd Barna rapport 01/2010
- Strandbu, Astrid** (2011): *Barnets deltakelse. Hverdagslige og vanskelige beslutninger*. Universitetsforlaget.
- Mossige, Svein og Stefansen, Kari** (2007): *Vold og overgrep mot barn og unge*. En selvrapporteringsstudie av avgangselever ved videregående skole. NOVA rapport 20/07
- Trondheim kommune** (2005): *Ungdomsundersøkelsen 2005*. Hovedrapport. Trondheim kommune. Utviklingstjenesten
- Ungdomsstyrelsen** (2009): *Se mig – unga om sex och internet*. Stockholm: Ungdomsstyrelsens skrifter 2009:9
- Videns-og Formidlingscenter for Sosialt Udsatte** (2006): *Betalt seksuell udnyttelse af socialt udsatte unge*. Videns- og Formidlingscenter for Sosialt Udsatte
- Takvam, Britt H.** (2011): *Hva mener sårbare rusavhengige kvinner er mulige forklaringer på egen rusavhengighet*. Nordisk kjønnskonferanse april 2011. Kompetansesentret Rus – region vest. Bergen artikkelsamling
- Zahl, Mari-Anne** (2003): *Gemini*. 2003 <http://www.ntnu.no/gemini/2003-04/22-25.html>.